

УДК 94:643(477-22) «1945-1950»

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

Oleksandr Nikiliev

Doctor of Historical Sciences, Professor
The Oles` Honchar Dnipros`k national university, Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Valentyna Marchenko

Candidate of Historical Sciences, teacher of social disciplines in the subject commission of pedagogical and socio-humanitarian disciplines, Separate structural subdivision «Dnipro professional college of engineering and pedagogical of the higher education institution «Ukrainian state university of chemical technology», Kamians`ke, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0575-7865>
e-mail: va.marchehko01@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Nikiliev, O. & Marchenko, V. (2023) Housing and Household Issues of Ukrainian Countryside in the Dimension of Post-War Everyday Realities (1945 - early 1950s). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 35-43. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

HOUSING AND HOUSEHOLD ISSUES OF UKRAINIAN COUNTRYSIDE IN THE DIMENSION OF POST-WAR EVERYDAY REALITIES (1945 - EARLY 1950S)

Abstract. The purpose of the work is to show the realities of the housing situation in the village in the middle of the 1940s–the beginning of the 1950s and peasants' strategies for solving it.

Scientific novelty publication consists in highlighting the realities of the housing and communal situation on village and villagers' strategies for solving it. The condition of the apartments, their external and internal view, the ability to provide functionality appointment. It is noted that due to serious destruction of the housing stock in because of hostilities and German occupation, a large number of families are forced to live in rooms not suitable for this purpose, built from improvised materials, surviving residential buildings needed serious repair. Their living conditions were quite difficult. The interior was extremely poor. Sanitary and hygienic conditions were primitive. It is shown that the reconstruction-destroyed settlements took place in difficult conditions. The inappropriate role of the state in solving the housing and household problems of the rural population is indicated. It was found out that, unlike the city, it put the problem on the shoulders of the peasants themselves. The role of farm management in ensuring the reconstruction of the needs of collective farm workers is shown. It is noted that the recovery of the lost required considerable financial expenses from the owner, hard physical labor and time spent. There was an acute shortage of construction funds, materials and workers. The focus is on revealing strategies, used by peasants to rebuild their homes. The most common method, such as – toloka: involving fellow villagers to help, who helped as a group in a short time to cope with construction works that required considerable effort and time, is revealed in detail. The author's conclusions are directed to the fact that due to the state's neglect of the problems of the village, the restoration of its residential sphere and the arrangement of rural settlements was at a quantitative and qualitative level. When building a house, a peasant had to focus on own capabilities. The reconstruction was carried out extremely slowly, due to which a large part of the peasants did not have their own, and most of them – qualitatively equipped housing.

Conclusions. So one of the main problems of housing and communal services areas of post-war Ukraine, there was still a lack of housing and inadequate housing the level of quality of living conditions of rural residents points.

Key words: village, collective farms, post-war reconstruction, everyday life, residential sphere.

Олександр Нікілев

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-3999>
e-mail: O_Nikiliev@i.ua

Валентина Марченко

кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін циклової (предметної) комісії педагогічних та соціально-гуманітарних дисциплін, відокремлений структурний підрозділ «Дніпровський фаховий коледж інженерії та педагогіки» ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», м. Кам'янське, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0575-7865>
e-mail: va.marchehko01@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Нікілев О., Марченко В. Житлово-побутові проблеми українського села у вимірі реалій повоєнного повсякдення (1945 – початок 1950-х рр.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 35-43. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Nikiliev-Marchenko

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У ВИМІРІ РЕАЛІЙ ПОВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ (1945 – ПОЧАТОК 1950-Х РР.)

Анотація. Мета роботи показати реалії житлово-побутової ситуації на селі другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. та стратегії селян із її вирішення.

Наукова новизна публікації полягає у висвітленні реалій житлово-комунальної ситуації на селі та стратегій селян із її вирішення. Розглянуто стан помешкань, їх зовнішній і внутрішній вигляд, здатність забезпечувати функціональне призначення. Зазначено, що, зважаючи на серйозні руйнації житлового фонду в результаті бойових дій та німецької окупації, велика частка сімей змушена була мешкати у непристосованих для цього приміщеннях, збудованих із підручних матеріалів, цілілі житлові споруди потребували серйозного ремонту. Умови проживання в них були доволі непростими. Інтер'єр був вкрай бідний. Санітарно-гігієнічні умови примітивні. Показано, що відбудова зруйнованих осель відбувалася в складних умовах. Зазначено неналежну роль держави у вирішенні житлово-побутових проблем сільського населення. Виявлено, що, на відміну від міста, вона переклала цю проблему на плечі самих селян. Показано роль керівництва господарств у забезпеченні відбудовчих потреб колгоспників. Зазначено, що відновлення втраченого вимагало від господаря чималих матеріальних витрат, важкої фізичної праці та затрат часу. Гостро не вистачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук. Зосереджено увагу на розкритті стратегій, застосовуваних селянами для відбудови своїх помешкань. Докладно розкрито таку найбільш поширену, як толока: залучення на допомогу односельців, які гуртом допомагали у стислі терміни впоратися з будівельними роботами, що потребували значних зусиль і часу.

Висновки. Через нехтування державою проблем села, відновлення його житлово-побутової сфери та облаштування сільських осель було на низькому кількісному і якісному рівнях. Зводячи хату, селянин мусив орієнтуватися на власні можливості. Відбудова здійснювалася вкрай повільно, тому значна частина селян не мала власного, а більшість з них – якісно облаштованого житла. Тож однією з основних проблем житлово-комунальної сфери післявоєнної України залишалася нестача житла та неналежний рівень якості житлово-побутових умов життя жителів сільських населених пунктів

Ключові слова: село, колгоспи, повоєнна відбудова, повсякденне життя, житлово-побутова сфера.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень. Історія повоєнного українського села посідає чільне місце у дослідженнях вітчизняних науковців. Предметом уваги стали як загалом ситуація на селі у післявоєнні роки, так і різні аспекти життєдіяльності його населення. Належна увага приділена й такому, чи не найважливішому факторові, як житлово-комунальний. І хоча ця проблема вже отримала своє висвітлення у ряді публікацій (так, О. Перехрест¹ показав стан села після його деокупації, І. Рибак² дослідив його комунально-побутовий стан у перші повоєнні роки, В. Мічуда³ та В. Ревенко⁴ проаналізували діяльність державних органів по плануванню розбудови сільських населених пунктів, В. Кононенко⁵ з'ясував державно-партійну політику щодо села), проте характерною особливістю цих досліджень є те, що проблема розглядається у традиційній ще з попереднього історіографічного періоду площині – як соціально-економічний стан села та показ політики держави щодо нього.

Зважаючи на це, фактично не знайшла свого висвітлення така проблема, як людина в тій ситуації, повсякденні умови життя селян, пошук і застосування ними стратегій, спрямованих на вирішення нагальних житлових проблем.

Автори статті ставлять за мету певною мірою заповнити існуючу наукову прогалину і показати реалії житлово-побутової ситуації на селі та стратегії селян з її вирішення.

Виклад основного матеріалу. За роки війни, яка двома хвилями пройшла територією України, та німецької окупації тільки на Лівобережній Україні було повністю або частково зруйновано 60,5% сільських населених пунктів. У результаті у республіці станом на кінець 1945 р. 179 573 сім'ї сільських мешканців не мали власного житла, з яких 61 836 сімей проживали в землянках і ще 117 674 – на чужій площі⁶. Десятки тисяч сімей вимушені були мешкати у малопрстосованих виробничих приміщеннях.

1 Перехрест О. Сільське господарство України в 1943 – 1945 рр.: проблеми та результати відбудови. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 92–109.

2 Рибак І. Відбудова селянських осель у повоєнний період (1945 – 1955 рр.). *Український селянин*. 2003. Вип. 7. С. 159 – 161.

3 Мічуда В. Проектування і будівництво колгоспних сіл у післявоєнні роки (1946–1950). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 8. С. 213–217.

4 Ревенко В. Будівництво і проектування сіл півдня України у післявоєнний період (1945–1955 рр.) *Наукові праці. Історія*. Том 140 № 127 (2010). С. 144–148.

5 Кононенко В. Повоєнна сільськогосподарська політика радянського уряду та її вплив на суспільно-політичні настрої населення України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2008. Вип. 5. С. 198–206.

6 Перехрест О. До питання про збитки, заподіяні сільському господарству, заподіяні сільському господарству України в роки Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2003. Вип. 7. Ч. 2. С. 202.

Тож для жителів села, як і для жителів міста, відбудова житла була пріоритетом. У ті складні часи, в умовах суцільного дефіциту всього, зокрема і будівельних матеріалів, вирішення цього надважливого завдання було вкрай непростим. Тож будували те, на що могли спромогтися, і з того, що можна було використати. Це були й хати, й землянки, і напівземлянки. Люди змушені були будувати їх із підручних матеріалів і жити потім у них не один рік.

Оскільки одним із основних елементів житлової споруди була деревина, то потреба в ній була надзвичайно високою. Державні ресурси надзвичайно жорстко контролювалися. Тож навіть у лісових місцевостях вона була дефіцитом. А в сільській – з цим були надзвичайні складнощі. Зважаючи на це, тамтешні селяни для будівництва свого житла змушені були використовувати різні матеріали із зруйнованих споруд, рубати дерева-самосійки, збирати будь-яке дерево. Наприклад, як згадують жителі сіл Кривуші та Михайленки Кременчуцького р-ну Полтавської області, для будівництва землянок і хат був вирубаний під корінь сосновий гай, розташований поблизу їхнього села. «Рубали ліс і на острові, а також вилувлювали його на Дніпрі з раніш разбитих плотів»⁷.

Землянки були вкрай некомфортним житлом, тож селяни всілякими силами намагалися відновити хату. Через малу загальну площу в ньому не малося можливостей для повноцінного відпочинку сім'ї. У школярів були обмежені можливості для виконання домашніх завдань. Освітлювалося таке приміщення газовою лампою або каганцем. «Загальна площа однієї землянки дорівнювала 14,0-15,0 м²: площа, що припадала на одну проживаючу особу – 2 м²: а висота середня – 2,3 м, мінімальна 1,5 м. Землянки на 1,5 м і більше були заглиблені в землю, мали недостатнє освітлення; у 87% із них була підвищена вологість»⁸. Вологість виступала додатковим негативним фактором. Через неї був постійно вогким одяг, постільна білизна, навіть в ліжку неможливо було зігрітися, що, разом із нездоровим повітрям у таких приміщеннях, впливало на стан здоров'я. Особливо маленьких дітей.

На селі після війни переважали хати, збудовані, у більшості, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., або у 1920-х рр., коли спостерігалось його економічне піднесення. В ньому переважали хати із лампача (складниками були глина, солома і кізяк), глинобитні, дерев'яні (у лісових районах), без фундаменту, з невеликими вузькими однорамовими вікнами. Вони склалися із однієї-двох кімнат, сіней, комори. Зверху та всередині хата білилася глиною. Дах був вкритий очеретом або соломою. У більшості з них така покрівля потребувала заміни, бо була вже трухлявою, поточеною горобцями, які у стрісі робили свої гнізда, через що та втратила свої водотривні властивості, протікала і мала непривабливий вигляд. Горище було невеличким, тому нічого особливого, окрім старих речей або сіна чи сухого корму для худоби, там не зберігали. У клуні (коморі – авт.) на стінах висіли полиці, де зберігали продукти, крупи, сушку, сіль. Тут же були діжки для зерна. Долівка (добре втрамбована земля або глина) була мазана рідким розчином глини або глини і полови та/або сухого кінського кізяку, рідше була дерев'яною. Часто вона вкривалася тонким шаром соломи, зрідка, якщо малися такі можливості, стелилася домоткана ряднинка. На підлозі зазвичай спали старші діти, а маленькі та старші члени сім'ї – на печі, де було тепліше. Якщо хто хворів, йому обов'язково діставалося «тепле місце» для вигрівання. У разі, якщо малося ліжко, на ньому спали батьки.⁹

Інтер'єр селянських хат був украй бідний. Так, із меблів були стіл, лава, як правило, зроблена власноруч. Нові меблі у селянських хатах з'являлися рідко, особливо там, де була сім'я без господаря. У значній частині ще з довоєнних часів були й скрині, де зберігалася білизна, святковий одяг та інші цінні для сім'ї речі. «У нас у хаті була дерев'яна кровать, на якій спала мати, але ми (нас було п'ятеро дітей) спали на печі. Було ще може яке рядно, то ми ним і вкривалися. Був один стіл. Коли ми сідали їсти, навколішки стаємо, була одна миска та у кожного ложка дерев'яна. Не було ні стільця, ні табуреток», – пригадувала М. Шуригіна з с. Голубинове на Дніпропетровщині¹⁰. Зручності для проживання були вкрай обмеженими. Через свою конструкцію

7 Яцина В. П. Восстановлення села Кривуші после войны 1941 – 1945 гг. URL: http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html

8 Даниленко В. М. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2005. Вип. 9. С. 4.

9 Особистий архів авторів. Спогади Прокаса Є. Т., Шуригіної М.М.

10 Особистий архів авторів. Спогади Шуригіної М. М.

хата слугувала селянам одночасно і кухнею, й їдальнею, і вітальнею, і спальнею. Після війни нові меблі у селянських хатах з'являлися рідко, особливо там, де була сім'я без господаря¹¹.

До цього додамо і таку важливу особливість сільського побуту, як відсутність на селянських подвір'ях джерел водозабезпечення. Колодязь був далеко не в кожному господарстві. Щоб його викопати, потрібні були робочі руки, фінанси та те ж саме дерево, тобто все дефіцитні як на той час для села складові. Тож воду для власних потреб та напування худоби і птиці носили від сусідів, у кого з них ще з довоєнного часу були колодязі. Для вмивання користувалися рукомийниками, що більшу частину року розміщувалися на подвір'ї, на зиму, щоб не замерзала в них вода, заносилися у житлове приміщення. Вода ж для пиття зберігалася у відрі, що стояло у снігах чи у кухні весь рік. Для прання, миття голови, купання немовлят використовувалася дощова вода. Взимку топився сніг. Житлово-побутовою реальністю села було й розташування місць санітарно-гігієнічного призначення поза межами жилих приміщень. До того ж останні часто були не обладнані або примітивно обладнані, що особливо ускладнювало користування ними у дощову, холодну пору року, особливо взимку, у нічний час. У такому разі на ніч стояла спеціальна ємкість для відправлення фізіологічних потреб. Часто потреби справлялися неподалік від порогу хати¹².

Після війни досить часто житлове та господарське приміщення об'єднувалися. У снігах робилася загородка для птиці, поросят. У морозну пору року (а також ж у складну пору голодомору 1946-1947 рр., щоб не вкрали злодії) до хати забирали й корову. У разі низьких температур у житлове приміщення забирали для відходжування новонароджений молодняк (поросят, телят, козенят). У якомусь із кутків їх утримували доки погодні умови не дозволяли перенести їх уже до відповідних приміщень. У хаті у цей час був постійно стійкий специфічний запах, яким просочувалося все. Для багатьох селянських сімей це були звичайні умови їхнього буття¹³

Одна з респонденток, а саме Довбань Л. А., розповідаючи у 2010 р. про ці умови, наприкінці оповіді зазначила: «Як погано жили», а через мить, подумавши сказала; «Але не знали цього»¹⁴.

Для обігріву слугувала піч. Обігріти ж хату у повоєнний період для села було не простою справою. Особливо це стосувалося степових районів, де для опалення не було ні дров, ні вугілля. У лісовій місцевості селяни вимушено використовували гілля, кору, шишки. Вони добре горіли, швидко віддавали тепло, але й швидко закінчувалися. Тож ходити по них доводилося доволі часто. Для степової місцевості найбільш розповсюдженими паливом було: солома, сухий бур'ян (найчастіше – курай), хмиз. Бадиля кукурудзи (яке вже об'їла худоба), обчухрані кукурудзяні качани, сухий кізяк у натуральному вигляді, або для отримання більшого жару змішаний з глиною і висушений у вигляді брикетів, як його називали селяни – «кирпич»¹⁵. «Найціннішим було паливо із кізяка. Влітку накопичені запаси кізяка змішували з соломом, поливаючи водою, заміс добре перемішували босими ногами, а потім вилами наповнювали спеціальну дерев'яну форму – станок для виготовлення двох «кирпичин»¹⁶. Через тиждень станок перекидали на інший бік ще через тиждень складали пірамідкою з віконечками щоб процес сушки продовжувався. Таке паливо давало жар який тримався довго», – писала у своїх мемуарах Г. К Швидько, колишня жителька с. Бажани на Дніпропетровщині¹⁷. Взимку, коли заготовленого палива не вистачало, а все навколо було заметене снігом, для опалення селяни змушені були вискубувати соломі із стріхи, яку потім латали влітку. Хату обігрівали один-два рази за добу – протоплювали. Тому найтеплішим місцем у хаті постійно була лише піч чи лежанка. Через скудність джерел отримання палива люди були змушені постійно економити і нормою для них були напів-холодні приміщення¹⁸.

Допомогти селянам вирішувати житлову проблему мала б держава. Ряд постанов, прийнятих партійно-господарським органами республіки, нібито й були спрямовані

11 Там само. Спогади Приліпко Т.Ф., Фоменко М. К., Хархан Н. П.,

12 Там само.

13 Особистий архів автора. Спогади Аляни З. Т., Довбань Л. А.

14 Ibid.

15 Ibid.

16 Швидько Г. К. Минуте у променях пам'яті. Київ: Генеза, 2004. С. 36.

17 Ibid.

18 Особистий архів автора. Спогади Приліпко Я. Д.

на надання допомоги жителям села, але ця допомога носила доволі своєрідний характер. Нею село мало відбудувати себе само. Фактично держава зобов'язувала колгоспи з їх розореною війною і посухою 1946 – 1947 рр. та високими податками економікою, власними силами (шляхом створення з членів сільгоспартілей будівельних бригад) зводити і господарські будівлі, і культурно-побутові споруди, й індивідуальне житло для своїх колгоспників. А ті, маючи вкрай обмежені економічні можливості, зобов'язані були повернути їм витрачені на це кошти сільгоспартілі¹⁹.

Проте на місцях ситуація була геть іншою. Адже ці постанови держави не враховували реалії повсякдення повоєнного села. По-перше, більшість колгоспів, беручи до уваги різні причини, не мала змоги створити постійні будівельні бригади; по-друге, там, де вони були створені, не завжди малися можливості для повноцінного здійснення їхніх функцій через постійний дефіцит будівельних матеріалів (насамперед деревини), відсутність коштів на їх закупівлю, у разі ж коли такі можливості з'являлися, пріоритет надавався зведенню виробничих споруд. Адже саме за це, а не за незбудовану селянську хату, ніс перед райкомом партії відповідальність голова колгоспу; по-третє, погано була розвинута база з виробництва місцевих будівельних матеріалів, за рахунок яких і мало відбудовуватися село: видобування глини, заготівля очерету, виготовлення лампачу тощо. Тож у разі, коли хати селянам і зводилися колгоспними бригадами, будівництво нерідко відбувалося неякісно і вкрай повільно. Господарям осель, де працювала бригада, доводилося, задіюючи родинні та іншого роду зв'язки, у різний спосіб (наприклад, могорич, додаткова до колгоспних трудовнів натуральна оплата продуктами з власного господарства тощо) заохочувати членів таких бригад до роботи²⁰.

Свій внесок у проблеми з будівництвом і відбудовою осель вносило ще й керівництво колгоспів, яке на свій розсуд і не за призначенням використовувало виділені для селян будматеріалими, віддаючи перевагу саме ко-

лективному сектору, нехтуючи навіть найнагальнішими потребами своїх односельців. Прикладом може слугувати скарга колгоспниці-вдови Надії Полікарпової до голови Гуляйпільського райвиконкому Запорізької області: «У кінці 1952 р. на ім'я райвиконкому я подала заяву про відпущення мені лісу для будівництва будинку, так як я живу у землянці без стелі яка знаходиться у стадії руйнації. Ці 3 м³ лісу колгосп отримав, не сповістивши про це мене, і використав на потреби колгоспу, незважаючи на те, що у рознарядці вказувалося 3 м³ для мене, колгоспниці Полікарпової»²¹.

Через таку ситуацію з відбудовою житла селян багато їх продовжували перебувати у складних житлових умовах. Станом на кінець 1948 р. у республіці 12 953 сільські родини ще продовжували мешкати у землянках²². У 1950 р. із запланованих 7 тис. хат для сімей що ще проживали у таких приміщеннях, було збудовано лише 12%²³. Як результат, у 1953 р., тобто в останній рік життя Й. Сталіна, у багатьох населених пунктах сільської місцевості люди ще продовжували мешкати у землянках та напівземлянках²⁴.

Така ж ситуація мала місце і в сільськогосподарських підприємствах державного підпорядкування, – радгоспах. Там, як і у колгоспах, житлові та побутові умови проживання робітників і службовців були вкрай незадовільними. Так, у 1950 р. середня житлова площа на одну людину складала менше 3 м². В окремих радгоспах існувало багато квартир, які склалися з однієї маленької кімнати в 6-8 м², в яких розміщувалися сім'ї по 3 – 5 осіб, до того ж кухні були відсутніми, оскільки вони були задіяні під кімнати. Квартири мали вельми примітивні робочі меблі²⁵.

Одним із варіантів вирішення проблеми безхатності селян було запровадження державою позики на будівництво. Однак ця альтернатива також виявилася не вельми ефективною. Адже люди мали звертатися за позикою до правлінь своїх колгоспів, які зруйновані війною, підвищеними податками, широко поширеною практикою промислових підприємств та працівників партійно-державно-господарських місцевих органів спо-

19 Радянська Україна. 1945. 28 квітня.

20 Особистий архів авторів. Спогади Бородавко В. Г., Пікуш Л. Ф., Дейнеки К. П.

21 Державний архів Запорізької області. Ф. Ф. Р-182, Оп. 5. Спр. 155. Арк. 20.

22 Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 6824 Арк. 151.

23 Рибак І. В. Впорядкування українських післявоєнних сіл (1945–1955 рр.) : плани та реальність. *Український селянин*. 2002. Вип. 6. С.128.

24 ЦДАВОВУ. Ф.27. Оп. 19. Спр. 2165. Арк. 25, 26; Спр. 4639. Арк. 65

25 Ревенко В. В. Будівництво і проектування сіл півдня України у післявоєнний період (1945-1955 рр.). *Наукові праці. Історія*. 2010. Том 140. № 127. С. 146-147.

живацького користування колгоспною власністю, мали вкрай обмежені можливості для надання такої допомоги. Її отримавши позику селяни часто не мали можливості її матеріалізувати. Так, дерево купували або вже у колгоспі, або мусили їхати до лісгоспу, якщо це була лісова зона. У цьому випадку виписували у своєму господарстві гужовий транспорт. Це було значно дешевше, ніж використовувати лісгоспівський. Тим більше, що не треба було приїжджати, витрачаючи для цього значну частку свого часу, заздалегідь записуватися на нього. Таких можливостей у багатьох селян просто не малося. Крім того, щоб взяти кращий матеріал, потрібно було заздалегідь потурбуватися, знайти знайомих, які б звели з потрібним працівником лісгоспу, взяти з дому могорич (як правило, це була домашнього виробництва горілка) і домовитись з цим робітником. В іншому випадку могли виділити і неякісний матеріал. У степових районах дістати на будівництво у потрібному обсязі лісовий будівельний матеріал селянам було значно складніше. Особливо складно було вдовам. Тож тут основою для будівництва хат була глина та солома²⁶. Водночас і маючи необхідний будівельний матеріал, селяни не завжди мали можливості для успішної реалізації будівництва. У більшості їм доводилося самотужки зводити оселі, розраховуючи лише на допомогу родичів та односельців. Допомогою слугувала так звана толока – заведена здавна в українському селі традиція взаємодопомоги. Але й тут не все було так просто. На заваді часто стояли потреби колгоспного виробництва. Тож завжди була необхідність узгоджувати день будівництва з керівництвом сільгоспартілі. Готуючись до толоки, господар заздалегідь йшов до голови колгоспу і домовлявся про виділення транспорту для підвезення води, глини, соломи, а також – про день, коли селяни будуть найменше зайняті у колгоспі, інакше ж не буде людей для толоки. Краще було про день проведення нагадати декілька разів, щоб керівництво не забуло та не запланувало на цей день для колгоспників якусь роботу. Але й за таких обставин мали місце свої перешкоди²⁷.

Так, керівництво колгоспів часто, зважаючи на виробничі потреби або й з причин особистісного характеру, не давало дозволу на виділення транспорту для підвезення будматеріалів або виділяло його у час незручний для використання, наприклад після робочого дня, коли худоба вже втомилася і була не здатна до виконання необхідних робіт. Ось як описує таку ситуацію Л. А. Довбань із села Адамівка на Дніпропетровщині. Коли їм з мамою колгосп виділив двох воликів, «привела мама їх. Завантажили підводу..., а вони не хочуть йти..., розвантажили, тоді йдуть. Знов навантажили..., не йдуть. Зрозуміли що втомилася за день. Тож мама відвела їх до стайні»²⁸. У такому випадку господар залучав друзів чи сусідів і вони разом на місцині, де видобувалася глина, здійснювали роботи по заготівлі її необхідних для будівництва оселі обсягів. Щоб накопати потрібну кількість глини, потрібно було затратити чимало і часу, і фізичної сили. Ця праця була важкою й для чоловіків, а після війни звичним явищем було коли її виконували жінки.

У призначений для толоки день, незважаючи на погодні умови (складно було ще раз випросити транспорт і організувати людей), збиралися всі залучені до цього дійства. Разом робили заміс, розмішуючи глину, солому та полову. Якщо були можливості, то місила глину худоба: коні, корови, воли. У гіршому випадку це гуртом робили люди. Далі суміш викладали у спеціальні дерев'яні форми. Потім обережно виймали. Виходило щось на зразок цегли – лампач, який залишали висихати на кілька днів. Згодом знову всі приходили та починали вже хату зводити²⁹.

Коли ж колгосп не відпускав людей, зводили житло за допомогою найближчих родичів і сусідів. Менш об'ємні роботи робили господарі. Хату всередині й ззовні обмазували глиною, а дах крили соломою вже фахівці цієї справи. Всі підготовчі роботи робив кожен собі, а авральні роботи, такі, як забивка стін глиною, накладка стелі робилися колективно, гуртом. Хазяїн готував глину, солому, воду, готував їжу, випивку. До мазання хати зазвичай за день намагалися викласти стіни і накласти стелю, згадують жителі села Кривуші Кременчуцького району Полтавщини

26 Особистий архів авторів. Спогади Кулик Р. П., Донця М. Є.

27 Особистий архів авторів. Спогди. Пренко П. П., Сухар С. М.

28 Марченко В. О., Нікілев О. Ф. Повсякденне життя українського повоєнного села (середина 1940-х – перша половина 1950-х рр.). Дніпро: Ліра, 2022. С. 49-50.

29 Усна історія Степової України / голов. ред. П. Сохань, наук. ред. А. Бойко. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2009. Т. 8, с. 109: особистий архів авторів. Спогади Огієнка І. М.

ситуацію з відбудовою в їхньому населеному пункті. У таких умовах якість відходила на другий план, ніхто не відслідковував ідеально рівних стін кутів стелі, головним було встигнути зробити до темна, пригадують жителі с. Кривуші Кременчуцького р-ну Полтавської обл.³⁰

У той час, як основна маса запрошених займалися замішуванням глини, виготовленням будівельного матеріалу чи зведенням стін та обмазуванням хати, декілька жінок готували для всіх обід. Стіл складався із повсякденної на той час їжі: вареної чи смаженої картоплі, огірків, помідорів, кулішу чи капустаку. Головне нагодувати всіх присутніх. «Проблемою було нагодувати людей. Що ставили? Капусту картоплю огірки помідори свіжі або квашені. Просто спасінням було, якщо хлопці наловлять риби, то буде і жарена і варена юшка», – розповідала мешканка с. Пішки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області О. Макар³¹. Зважаючи на збіднілість села і відсутність у багатьох селян можливості мати належну кількість посуду, звичною була картина, коли задіяні до толоки люди їли із загальних тарілок невеликих казанків, картоплю, огірки брали руками³².

Отже, зведення хати вимагало від селян чималих матеріальних витрат та затрат часу. При спорудженні її селяни змушені були орієнтуватися на власні можливості. Для будівництва використовувався матеріал, який був найбільше розповсюджений у певній місцевості.

Така стратегія відбудови селянами своїх житлових будівель не забезпечувала підвищення якості їхніх приміщень. Це підтверджувалося результатами обстежень житлово-комунальних умов населення сільської місцевості республіки. Так, на поч. 1950-х рр. 86% селянських сімей проживали у глинобитних, дерев'яних, та лампачних хатах, 94% – у хатах під соломою та очеретом, 96% мали земляну або глиняну долівку. У більшості зведені у цей час селянами новобудови склалися з однієї кімнати та кухні. Корисна площа такої споруди на всю сім'ю, незалежно від її розміру становила 18 – 22 м³³. Однак і такому житлу селяни були раді: це вже були не землянки.

Висновки Отже, житлово-комунальний стан українського села середини 1940-х – початку 1950-х рр. був органічним складником реалій його вкрай непростого повоєнного буття. Через серйозні руйнації житлового фонду в результаті двох хвиль бойових дій, що пройшли територією республіки та діяльності німецьких окупантів, велика частка сімей змушена була мешкати у непристосованих для цього приміщеннях, збудованих із підручних матеріалів. Вцілілі житлові споруди потребували серйозного ремонту. Умови проживання в них були доволі непростими. Інтер'єр був вкрай бідний. Санітарно-гігієнічні умови примітивні. Часто житлові приміщення доводилося ділити разом із домашніми тваринами. Відбудова зруйнованих помешкань відбувалася в складних умовах. Держава, на відміну від міста, переклала цю проблему на плечі селян. Відновлення втраченого вимагало від господаря чималих матеріальних витрат, важкої фізичної праці та затрат часу. Зводячи хату, селянин мусив орієнтуватися на власні можливості. Гостро не вистачало коштів, будівельних матеріалів, робочих рук. Селяни змушені були самотужки будувати невеличкі будинки. Для будівництва використовувався матеріал, який був найбільше поширений у певній місцевості. У тих умовах широкого поширення набуло залучення на допомогу односельців, які гуртом допомагали у стислі терміни впоратися зі складними і об'ємними будівельними роботами, що потребували значних зусиль і часу. Через таку державну політику щодо села відновлення його житлово-комунальної сфери та облаштування сільських осель було на низькому кількісному і якісному рівнях. Відбудова здійснювалася вкрай повільно і мляво, через що значна частина селян не мала власного, а більшість з них – якісно облаштованого житла. Навіть на початку 1950-х рр. чимало селянських сімей продовжували мешкати в землянках, на чужій житловій площі та у малопристосованих приміщеннях. Тож однією з основних проблем житлово-комунальної сфери післявоєнної України залишалася нестача житла та неналежний рівень якості житлово-побутових умов життя жителів сільських населених пунктів.

30 Яцина В. П. Восстановления села Кривуши после войны 1941 – 1945 гг. URL: http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html

31 Особистий архів авторів. Спогади Макар О. П.

32 Особистий архів авторів. Спогади Басана С. П., Махлай Т. К.

33 Історія селянства Української РСР: У 2-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 500.

References:

1. Danylenko, V. (2005). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945–1953 rr.). [Everyday life of Ukrainian peasants in the post-war period (1945–1953)] *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*. 9. 3–16. [in Ukrainian]
2. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. [State archive of the Zaporizhzhia region. Fund182, Description 5. Case 155. Sheet 20] F. 182, Op. 5. Spr. 155. [in Ukrainian]
3. *Istoriia selianstva Ukrainiskoi RSR (1967) [History of the peasantry of the Ukrainian SSR (1967)*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
4. Kononenko, V. (2008). Povoienna silskohospodarska polityka radianskoho uriadu ta yii vplyv na suspilno-politychni nastroi naseleння Ukrainy. [The post-war agricultural policy of the Soviet government and its influence on the socio-political attitudes of the population of Ukraine]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*, 5, 198–206. [in Ukrainian]
5. Marchenko, V. & Nikiliev O. (2022). *Povsiakdenne zhyttia povoiennoho ukrainskoho sela (seredyna 1940-kh - persha polovyna 1950-kh rr.)*. [Everyday life of a post-war Ukrainian village (mid-1940s - first half of 1950s)]. Dnipro: Lira. [in Ukrainian]
6. Michuda, V. (2005). Proektuvannia i budivnytstvo kolhospnykh sil u pisliavoienni roky (1946–1950). [Design and construction of collective farm villages in the post-war years (1946–1950)]. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka. [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]*, 8, 213–217. [in Ukrainian]
7. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Alyana Z. T.] Alyana Z. T. [in Ukrainian]
8. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Basan S.P.] Basan S.P. [in Ukrainian]
9. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady [Personal archive of authors. Memories of Borodavko V. G.] Borodavko V. G. [in Ukrainian]
10. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Deineka K. P.] Deineka K. P. [in Ukrainian]
11. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Dovban] L. A.]. Dovban L. A. [in Ukrainian]
12. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady [Personal archive of authors. Memories of Fomenko M. K.]. Fomenko M. K. [in Ukrainian]
13. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Kharkhan N. P.]. Kharkhan N. P. [in Ukrainian]
14. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Kulyk R. P.]. Kulyk R. P. [in Ukrainian]
15. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Makar O. P.]. Makar O. P. [in Ukrainian]
16. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Ohienko I. M.]. Ohienko I. M. [in Ukrainian]
17. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Pikush L. F.]. Pikush L. F. [in Ukrainian]
18. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prenko P. P.]. Prenko P. P. [in Ukrainian]
19. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prilipko Y. D.]. Prilipko Y. D. [in Ukrainian]
20. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prylipko T.F.]. Prylipko T. F. [in Ukrainian]
21. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Prokas E. T.]. Prokas E. T. [in Ukrainian]
22. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady[Personal archive of authors. Memories of Ryabova H. V.]. Ryabova H. V. [in Ukrainian]
23. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Shuryhinoi M. M.]. Shuryhinoi M. M. [in Ukrainian]

24. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Suhar S. M.]. Suhar S. M. [in Ukrainian]
25. Osobystyi arkhiv avtoriv. Spohady. [Personal archive of authors. Memories of Svyridenko G. A.]. Svyridenko G. A. [in Ukrainian]
26. Perekhrest, O. (2010). Silske hospodarstvo Ukrainy v 1943–1945 rr.: problemy ta rezultaty vidbudovy. [Agriculture of Ukraine in 1943–1945: problems and results of reconstruction]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian historical magazine]*, 3, 92–109. [in Ukrainian]
27. *Radianska Ukraina*. [Soviet Ukraine]. (1945), 28. [in Ukrainian]
28. Revenko, V. (2010). Budivnytstvo i proektuvannia sil pivdnia Ukrainy u pislivoiennyi period (1945-1955 rr.) [Construction and design of villages in southern Ukraine in the post-war period (1945-1955)]. *Naukovi pratsi. Istoriiia [Scientific works. History]*, 140, 127, 144-148. [in Ukrainian]
29. Rybak, I. (2003). Vidbudova selianskykh osel u pivoiennyi period (1945 – 1955 rr.). [Reconstruction of peasant settlements in the post-war period (1945-1955)] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 7, 159 – 161. [in Ukrainian]
30. Rybak, I. (2002). Vporiadkuvannia ukrainskykh pisliavoienykh sil (1945–1955 rr.): plany ta realnist. *Ukrainskyi selianyn*. [Ordering of post-war Ukrainian villages (1945–1955): plans and reality]. *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 6, 130-132. [in Ukrainian]
31. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. [in Ukrainian]
34. Shvydko, H. (2004). Mynule u promeniakh pam'iaty. [The past is in the rays of memory]. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian]
35. Istoriiia okolyts Istoriiia sil ta mist na okolytsiakh Kremenchuka [History of the suburbs History of villages and towns on the outskirts of Kremenchuk]. Retrieved from http://okrain.net.ua/article/view/history_okresnosti_Kremenchuga.html [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 26.05.2023